
DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2020.02.020>

УДК 330.1

JEL: A13

Віктор Мандибура

ПОЛІТЕКОНОМІЯ ВІДЧУЖЕННЯ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПРАЦІ: ТЕОРЕТИЧНІ ІДЕОЛОГЕМИ Й ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ

Розглянуто суб'єктивні причини та розкрито особливий характер формування теоретичних ідеологем. Проаналізовано підходи представників трьох основних напрямів політичної економії щодо розуміння змісту трансформації відносин відчуження й експлуатації праці в умовах глобального домінування корпоративно-монополістичного капіталізму. На засадах критичного аналізу розкрито зміст поширених теоретичних ідеологем спростування відчуження та експлуатації праці в сучасних умовах, серед яких: теорія "економіки добробуту"; теорія "людського капіталу"; теорія програм "розширення – збагачення – гуманізації" трудових функцій; теорія реалізації засад "стратегічного управління".

Розглянуто проблеми визначення реальної міри відчуження та експлуатації праці, обґрунтовано авторську пропозицію щодо необхідності практичного впровадження додаткового показника – "норми відчуження необхідного продукту", а також розкрито зміст методики розрахунку цього показника. Наведено розгорнуту характеристику сучасних умов та розкрито причини і чинники екстремального характеру відчуження та експлуатації праці в Україні.

Ключові слова: відчуження праці, експлуатація праці, робоча сила, капітал, суперечність відносин праці і капіталу, теоретична ідеологема, соціально-економічна конфронтація, соціально-економічна справедливість, норма експлуатації, норма відчуження необхідного продукту.

POLITICAL ECONOMY OF ALIENATION AND EXPLOITATION OF LABOR: THEORETICAL IDEOLOGUES AND OBJECTIVE REALITY

Victor Mandybura (ec-teor@ief.org.ua), Doctor of Economics, Prof.; Chief Researcher, Department of Economic Theory, Institute For Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine.

The article deals with subjective reasons of the formation of theoretical ideologemes and reveals their special nature. The author analyzes approaches of the representatives of the three main doctrines of political economy to the

Мандибура Віктор Омелянович (ec-teor@ief.org.ua), д-р екон. наук, проф.; головний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

understanding of the content of transformation in the relations of alienation and exploitation of labor under the conditions of global domination of corporate monopolistic capitalism. Based on critical analysis, revealed the content of common theoretical ideologemes of refuting the alienation and exploitation of labor in modern conditions, including: the theory of "welfare economy"; theory of "human capital"; theory of "expansion - enrichment - humanization" programs of labor functions; and theory of implementation of the principles of "strategic management".

The author considers the problems of determining the real degree of alienation and exploitation of labor, justifies his proposal on the need for practical implementation of an additional indicator "rate of alienation of the necessary product", and reveals the content of the method to calculate this indicator. Presented a detailed characteristic of modern conditions and revealed the reasons and factors of the extreme character of alienation and exploitation of labor in Ukraine.

Keywords: alienation of labor, exploitation of labor, labor, capital, contradiction of labor-capital relations, theoretical ideologeme, socio-economic confrontation, socio-economic justice, rate of exploitation, rate of alienation of the necessary product

Ця стаття є продовженням системного дослідження актуальних питань, розглянутих у статті "Політекономія відчуження та експлуатації праці: ретроспекція підходів та проблеми сучасності" (Мандибура, 2019).

Дедалі більше посилюється тенденція стримування і масового відсторонення економічної наукової спільноти від вивчення актуальних проблем, що пов'язані з оцінкою руйнівного впливу політики та ідеології неокapіталістичних пануючих спільнот на теоретичні дослідження, зокрема у сфері відносин відчуження та експлуатації праці. Навпаки, спостерігається сприяння реалізації ідеологічного замовлення щодо розробки бажаних для пануючих груп результатів "теоретичних досліджень", які здійснюються соціально-економічною наукою (у т.ч. і політичною економією) в їхніх інтересах, зокрема, олігархату.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що поширені теоретичні ідеологеми за найбільш характерними ознаками можна поділити на два "якісно-змістовні" блоки, які концентрують найбільш типові прояви виконання замовних апологетичних новел.

Перший прояв ідеологічного замовлення полягає у тому, що економічна наука отримує завдання (безпосереднє або кон'юнктурно-завуальоване) досліджувати та розкривати зміст тих інтересів, відносин, явищ, процесів і закономірностей, які в практиці соціально-економічного життя суспільства фактично не існують. Тобто перед науковцями ставиться завдання-фікція – розкрити "змістовну сутність" таких гіпотетичних конструкцій, що можуть бути сформульовані та обґрунтовані лише ідеально, а їх "наукове" оформлення неминуче має демагогічний та міфологічний характер.

Наприклад, проведення "успішних" досліджень, що підтверджують соціально-класову гармонію відносин праці і капіталу, а також спрямованих на спростування існування будь-яких проявів антагонізму

і конфронтації у їхніх економічних відносинах, передусім у відносинах відчуження та експлуатації праці капіталом в сучасних умовах.

Другий прояв ідеологічного замовлення проявляється у тому, що для соціальної науки накладено "табу" на певні напрями теоретичних досліджень. Оскільки бажано, щоб вона не досліджувала інтереси, відносини, явища, процеси і найбільш характерні закономірності, що існують в дійсності і які мають антагоністичні суперечності, мають конфронтаційний характер. Це можна пояснити тим, що їх об'єктивний аналіз є небажаним для владно-бюрократичної верхівки, яка виконує волю тих замовників, від імені та в інтересах яких діє державна влада.

Наприклад, під негласною забороною або під особистою самоцензурою науковців є дослідження широкого спектра проблем і закономірностей, які пов'язані з поглибленням розуміння антагоністичних суперечностей капіталістичного способу виробництва, зокрема у відносинах між найманою працею і капіталом, а також ігнорується незаангажований аналіз антагонізму між суспільним характером виробництва в умовах державно-корпоративного капіталізму і нееквівалентним характером розподілу і привласнення його кінцевих результатів.

Логіка розгляду питань статті потребує попередньо оцінити результати сучасних досліджень політекономії відчуження та експлуатації праці, що проведені представниками двох напрямів сучасної політичної економії: *лівого* (соціалістичного, політико-радикального) і *центристського* (соціал-демократичного, паритетно-консенсусного).

Результати досліджень сучасних проблем відчуження та експлуатації праці

Відчуження праці є проблемою соціально-економічної експлуатації людини людиною. Це явище торкається багатьох сфер особистого й суспільного життя, має різноманітні тенденції пригнічення розвитку людського потенціалу (зокрема і трудового) залежно від конкретно-історичних умов.

Феномен інтересів капіталу історично коріниться у глибинному та аморальному прагненні до максимізації прибутків будь-яким способом, насамперед максимальним ступенем експлуатації найманої робочої сили і відповідним рівнем відчуження у неї продукту праці. Це стосується не лише сфери виробництва, а також і сфери розподілу і перерозподілу суспільного продукту та процесу кінцевого споживання трудящого населення.

У контексті дослідження постає питання: наскільки за останні 160 років змінились мотиваційні прагнення капіталу, а також можливі способи реалізації його основного інтересу – максимізації прибутків?

Способи досягнення мети і алгоритм дій капіталу вперше навів британський журналіст *Т. Дж. Даннінг* у статті "Профспілки та страйки", опублікованій у Лондоні ще у 1860 році. "Капітал боїться відсутності прибутку або надто маленького прибутку, як природа боїться порожнечі. Але якщо є достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 процентів і капітал згоден на будь-яке застосування,

при 20 процентах він стає жвавим, при 50 процентах позитивно готовий зламати собі голову, при 100 процентах він зневажає всі людські закони, при 300 процентах немає такого злочину, на який він не ризикнув би, хоч і під страхом шибениці" (*Dunning*, 1860. Р. 35–36)]. Цю цитату приписують К. Марксу, але він її лише наводить у сьомому розділі першого тому "Капіталу", досліджуючи "генезис промислового капіталіста", на підтвердження і посилення висновку, що "новонароджений капітал виділяє кров і бруд зі всіх своїх пор з голови до п'ят" (*Маркс*, 1978. С. 770).

Представники *лівого* напряму політичної економії залишаються на позиціях конструктивної критики сучасного державно-монополістичного капіталізму, викриття його антагонізмів, зокрема у питаннях відчуження та експлуатації найманої праці.

Найбільш повно позиції лівого флангу політичної економії представлено у теоретичних працях Майкла Паренті. Ось тільки назви окремих підрозділів його монографії: "Багатство і бідність у Сполучених Штатах Америки": "Капітал і праця"; "Нагромадження і експансія"; "Нужденність трудящих в Америці"; "Благоденство для багатих"; "Економічний імперіалізм"; "Бідні отримують все менше і менше"; "Уряд для грабіжників"; "Трудящі в облозі"; "Профспілки і цілі їх боротьби"; "Ідеологічна монополія"; "Державна влада в приватних руках" (*Паренті*, 2006. С. 5–8).

В ній автор пояснює, що реальна демократія не сумісна із сучасним державно-монополістичним капіталізмом, що капіталістичний суспільний лад руйнує як підвалини самої демократії, так і засади ринкової еквівалентності у взаємовідносинах праці і корпоративно-монополістичного капіталу, що посилює прояви відчуження та експлуатації праці.

У дослідженні акцентується на питаннях політичної економії державного управління в США, а також на розкритті апологетичного характеру науки щодо соціально-економічних проблем. "Десятиріччями вчені-політологи та інші апологети існуючого у США суспільного устрою не жаліючи сил видавали практично будь-який недолік американської соціально-економічної системи як свідчення її сили" (*Паренті*, 2006. С. 9). Цей учений розвінчує міф про заможність американців, у т.ч. найманих працівників. "Попри широко розповсюджений міф, багатство в США не належить численному середньому класу: 10% найбагатших американських сімей володіють 98% не обкладених податками державних і місцевих облігацій промислових підприємств, 94% активів комерційних підприємств і 95% активів довірчих фондів; 1 відсоток найбагатших людей Америки володіє 60% всіх акцій і виробничих фондів корпорацій. Справедливості ради слід відмітити, що акціями і облігаціями володіє 40% американських сімей, але майже у всіх середня вартість такого пакета цінних паперів менше 2000 дол. Якщо взяти до уваги борги і закладні по іпотечному кредитуванню, то у 90%

американських сімей або дуже мало чистих активів, або їх немає взагалі" (Там само. С. 22)

Важливим результатом дослідження М. Паренті є заходи кардинального економічного реформування, які він пропонує реалізувати в США. Саме ці заходи мають дозволити відновити соціально-економічну справедливість у сфері відносин праці і капіталу, а також забезпечити соціальний захист малозабезпечених верств населення. До таких заходів, на думку М. Паренті, можна віднести такі.

1	<i>"Відновити дію більш прогресивного прибуткового податку на доходи багатих приватних осіб і корпорацій, заклавши всі існуючі прогалини і виключити податкові вирахування. Підвищити податок на спадщину замість його ліквідації і одночасно звільнити від його сплати дрібних фермерів і інших дрібних власників. Надати податкові скидки працюючим бідним і низькооплачуваним робітникам. Корпорації слід розділити на більш малі частини, і вони не повинні мати більше прав, ніж громадяни" (Паренті, 2006. С. 401–402)</i>
2	<i>"Прийняти до узгодження заходів щодо раціонального природокористування і відновлення природного середовища, включаючи оборотне водопостачання, рециркуляцію відходів і великомасштабне компостування побутових відходів і сміття. Поступово ліквідувати греблі, дамби, атомні електростанції і почати термінову програму зі спорудження термальних, припливних і сонячних джерел енергії одночасно із широкими заходами з очистки землі, повітря і води, а також захисту живої природи і відновлення забруднених зон узбережжя... Це приведе до створення тисяч нових робочих місць у населених пунктах і житлових районах, яким не доведеться більше щорічно сплачувати сотні мільйонів доларів нафтовим і газовим картелям" (Там само. С. 402)</i>
3	<i>"Поліпшити медичне обслуговування і вдосконалювати міри і заходи забезпечення безпеки праці. Затвердити загальну державну програму безкоштовної медичної допомоги, що надала б усім американцям можливість отримувати такий само рівень медичної допомоги, яку на цей час забезпечує програма "Medicare" для літніх, проте із страховим покриттям..." (Там само. С. 404)</i>
4	<i>"Переглянути податково-бюджетну політику. Державний борг – це передавальні платежі від платників податків до власників державних облігацій, від трудящих – до капіталістів, від незаможних і малозабезпечених – до багатих" (Там само. С. 405)</i>
5	<i>"Покласти край дефіцитному фінансуванню і перейти до оподаткування фінансових кіл, у яких уряд на цей час позичає гроші. Треба перестати надавати багатим хабарі у вигляді інвестиційних дотацій і інших гарантій, а також перерозподіляти кошти капітальних вкладень на непризначені для отримання прибутку державні об'єкти" (Там само. С. 405)</i>
6	<i>"Міністерство фінансів повинно створити службу емісії грошей і самостійно її контролювати, не передаючи цю функцію Федеральній резервній системі і включивши до неї приватним банкам, що дозволяє їм щорічно привласнювати мільярди доларів за рахунок приватизованої системи емісії грошей в обіг" (Там само. С. 405)</i>

Професійно виважену і конструктивну позицію займають сучасні представники центристського, або соціал-демократичного напрямку розвитку політичної економії. До них можна віднести відомих західних учених, що є прибічниками соціально-орієнтованої моделі ринкової капіталістичної економіки, таких як Дж. Стігліц, А. Сен, Т. Аткинсон, Дж. Роллз. Ці науковці не лише констатують факт прискореного зростання соціальної нерівності, що базується на експлуатації та відчуженні праці, а й розкривають соціально-економічні наслідки цього процесу.

Зокрема, представники зазначеного напрямку констатують факт відсутності у сучасній ринковій системі дієвих механізмів автоматичного вирівнювання та соціально справедливого перерозподілу доходів. Обґрунтовується думка, що економічна система загалом повинна базуватись на засадах реалізації соціальних критеріїв із застосуванням ефективною системи регуляторних обмежень, що мають спрямувати ринкові стихійні сили у русло задоволення суспільних потреб, включаючи і потребу у соціально-економічній справедливості (Стігліц, 2015).

Як поборник державного регулювання капіталістичної ринкової економіки, Д. Стігліц стверджує: "Економісти не схильні моралізувати. Традиційні економісти стверджують, що індивіди, переслідуючи свої егоїстичні інтереси, неминуче сприяють інтересам суспільства. Це – фундаментальне прозіння Адама Сміта, узагальнене в його знаменитій метафорі невидимої руки. Проте ринки не призводять до ефективних результатів, не говорячи вже про результати, що відповідали б соціальній справедливості. Внаслідок цього з'являються вагомі причини для державного втручання, що підвищує ефективність ринку. Так само, як необхідною була Велика депресія для того, щоб стало очевидним, що ринок часто працює не так добре, як стверджують його захисники, знадобились недавні "ревучі дев'яності", щоб стало очевидно, що гонитва за егоїзмом не обов'язково приводить до загальної ефективності економіки" (Stiglitz, 2004. Р. 20–21)

В Україні також є науковці, які приділяють значну увагу актуальним проблемам відновлення соціальної справедливості та усунення небезпечних проявів суспільної конфронтації між працею і капіталом. Вагомий внесок у розвиток цього напрямку політичної економії зробив А. Гриценко. До наукових здобутків вченого належить розробка теоретичних засад реконструктивного типу економічного розвитку, що має соціальне спрямування (Гриценко, 2016). Він довів, що в процесі сучасного економічного зростання закономірно відбувається посилення нерівності між різними групами населення, яке загострює соціальні суперечності, створює підґрунтя для виникнення політичних і економічних криз та породжує загрози дестабілізації ситуації. Відповіддю на ці загрози може стати забезпечення соціальної справедливості на основі застосування законів архітекtonіки, що дає можливість підтримувати рівноважний (збалансований), а тому усталений і безпечний соціально-економічний розвиток (Гриценко, 2017).

Позиція А. Гриценко полягає у тому, що глибинні основи конфронтації як соціального явища необхідно шукати в порушенні механізмів розв'язання соціально-економічних суперечностей. Процес накопичення капіталу є основою економічного розвитку в ринковій системі, а "його суть полягає у перетворенні різних чинників виробництва у капітал, тобто у носіїв вартості, здатної створювати додаткову вартість... Інакше кажучи, накопичення в ринковій економіці є капіталізацією чинників виробництва. Це визначення охоплює як первісне накопичення, так і накопичення в процесі відтворення капіталу. Різниця полягає в тому, що первісне накопичення перетворює в капітал ті чинники, які до

цього не входили до процесу капіталістичного виробництва, а накопичення у процесі відтворення перетворює додаткову вартість, створену в процесі капіталістичного виробництва, в новий капітал. Це є процесом капіталізації додаткової вартості" (Гриценко, 2017. С. 166–167).

Аналізуючи суперечності цього явища, автор доводить, що у процесі виробництва капітал розпадається на дві різні функціонально-структурні форми: капітал-засіб і капітал-суб'єкт. "Капітал-засіб є вартістю, втіленою в речових засобах виробництва, в технологіях, в об'єктивованих знаннях, інституційних та інших умовах виробництва. А капітал-суб'єкт є вартістю, втіленою в людині, яка є учасником процесу виробництва. Цей структурно-функціональний поділ капіталу відрізняється від поділу капіталу на постійний і змінний (який здійснюється за критерієм участі у створенні вартості). ... У процесі накопичення капіталу як основи розширеного відтворення і розвитку виробництва відбувається розподіл додаткової вартості у певному співвідношенні на капітал-засіб і капітал-суб'єкт" (Там само. С. 167).

А. Гриценко поглибив теоретичні засади розуміння складної будови сучасного капіталу. Не заперечуючи існування органічної будови капіталу, він вперше розкрив сутність його суб'єктно-засібною будови як "співвідношення між вартістю, втіленою у капітал-засіб, і вартістю, втіленою у капітал-суб'єкт". На цій основі доведено, що закономірністю накопичення капіталу є суперечливий характер зростання його суб'єктно-засібною будови. "Вартість капіталу-засобу внаслідок техніко-технологічного, організаційно-інституційного і знанневого прогресу постійно збільшується, а вартість капіталу-суб'єкта зростає меншими темпами або навіть залишається майже незмінною. А оскільки вартість капіталу-суб'єкта у відтворювальному процесі привласнюється найманими робітниками, а вартість капіталу-засобу належить капіталістам, то збільшується розрив між доходами і статками капіталістів і найманих робітників. Крім того, процес накопичення капіталу при його зростаючій суб'єктно-засібній будові в кожному новому циклі відтворення залучає відносно меншу частку працівників, що є чинником зростання безробіття, яке чинить негативний вплив на рівень доходів найманих працівників. Таким чином, основна суперечність накопичення капіталу полягає у закономірному зростанні розриву між капіталом-засобом і капіталом-суб'єктом, що в соціальній сфері виражається як збільшення розриву між доходами і статками власників капіталу-засобу і власників капіталу-суб'єкта (Там само. С. 168).

Розкриваючи базисно-основоположний характер суперечливих економічних процесів, А. Гриценко доводить, що цей характер обумовлює дію похідних процесів і чинників, багатоманітність форм розв'язання суперечностей накопичення капіталу. "Так, профспілки, тред-юніонізм, трипартизм, концепції людських відносин, благодійність, страйки, імміграційні процеси є так чи інакше формами розв'язання суперечностей накопичення капіталу. Безпосередньо вони можуть бути націлені на вирішення інших проблем, але самі ці проблеми є лише формою прояву основоположної суперечності накопичення капіталу"

(Там само. С. 171). На думку автора, забезпечення справедливості вимагає перерозподілу доходів у бік вирівнювання відповідно до законів архітекtonіки, які визначають гармонійний стан системи. "Загальними умовами забезпечення справедливості як складової безпечної соціально-економічного розвитку є створення рівних умов для реалізації здібностей людини у суспільному виробництві та подолання надмірної нерівності шляхом відповідної системи оподаткування і соціального забезпечення" (Там само. С. 176).

В сучасних умовах представники саме наведених напрямів розвитку класичної політекономії дійсно виконують найважливіше її завдання – посилення змістовної об'єктивності економічних досліджень і звільнення наукових здобутків від нашарування існуючих класово-політичних, апологетико-теоретичних ідеологем і міфів.

Концептуальна неспроможність теоретичних ідеологем заперечити існування відчуження та експлуатації праці

Поряд із наведеним, на право-апологетичному (або ліберально-капіталістичному) фланзі політичної економії панують абсолютно протилежні підходи щодо пояснення специфіки сучасних тенденцій взаємовідносин праці і корпоративно-монополістичного капіталу.

Представників зазначеного напрямку політичної економії за визначеними ознаками змісту їхньої позиції можна поділити на три групи.

До першої групи можна віднести наукових adeptів корпоративно-монополістичного капіталізму, які не приховують, а, навпаки, відверто визнають його соціальні вади. Цей спосіб виробництва не може забезпечити реалізацію принципів соціально-економічної справедливості та відмовитись від жорсткої експлуатації і нееквівалентного відчуження праці. Науковці вважають, що "основною причиною існування значної нерівності розподілу доходів є ринкова система, оскільки, це абсолютно неемоційний механізм. Вона не має совісті, не пристосовується до моральних норм, які визначають, що є "неупередженим" чи "справедливим" розподілом доходів. Дійсно, виключно індивідуалістичний характер капіталістичної економіки природно допускає високий рівень нерівності доходів" (Макконнелл, Брю, 1992. С. 279).

До другої групи можна віднести науковців, які хоч і не заперечують вади сучасного капіталізму, але все ж таки "мріють" про існування можливості (без кардинальної трансформації інституту буржуазної держави) змінити його "душу". Так, Д. Богл – "легендарний" інвестор і засновник другого за величиною світового індексного пайового фонду Vanguard – проаналізував можливість трансформації американського капіталізму у монографії "Битва за душу капіталізму". Оминаючи у цій праці проблеми відчуження та експлуатації праці, основну суперечність сучасного капіталізму вбачає у суперечності, що виникає між інтересами корпоративних власників-інвесторів та інтересами вищого менеджменту національних і транснаціональних корпорацій. Доводить той факт, що структури управління корпораціями дозволили їм керівництву не лише перестати піклуватись про реалізацію інтересів власників, а навпаки, почати переслідувати виключно власні егоїстичні інтереси.

Поряд із критикою діяльності виконавчих директорів і фінансових посередників, Д. Богл пропонує конкретні напрями реформування, що дозволить відродити корпоративну відповідальність та забезпечити реалізацію засад соціально-економічної справедливості для інвесторів – власників фіктивного капіталу. При цьому спеціальний розділ монографії цей автор присвячує питанню: "Як навести порядок в інвестиційному фонді Америка: "Організація, ведення справ і управління" в інтересах акціонерів" (Богл, 2011. С. 139–178).

Аналогічні погляди і підходи викладені у таких роботах: "Загадка капіталу. Чому капіталізм процвітає на Заході і терпить поразку у всьому іншому світі" (Де Сото, 2004); "Порятунок капіталізму від капіталістів: Приховані сили фінансових ринків – створення багатства і розширення можливостей" (Зингалес, 2004) та ін.

До третьої групи, що є найбільш численною, належать ті представники економічної науки, які свідомо продовжують множити теоретичні ідеологеми на засадах наукоподібної міфотворчості.

Об'єктивні процеси значного збільшення частки розумової, інтелектуально-творчої праці "надихають" сучасних наукових адептів на спішну модифікацію старих футурологічних концепцій на кшталт "пост-індустріального суспільства". Зазначені ініціативи з'являються з метою пропагандистської підтримки ілюзорної ідеологеми, начебто наступає новітня ера "виробництва знань", а самі знання нібито є невідчужуваними. При цьому представники зазначеного політико-економічного спектра прагнуть видати об'єктивні зміни у якісно-змістовному наповненні праці, її творчої інтелектуалізації за прояви реального скасування експлуатації людини людиною. Вони стверджують, що зазначені процеси є незаперечним свідченням "переродження" капіталізму у якісно нове цивілізаційне суспільство – "посткапіталізм". Проте особливу характеристику цього суспільно-економічного ладу самі ж представники цього напрямку неспроможні визначити.

До системно-концептуальної ідеологеми сучасності необхідно віднести теорію "економіки добробуту" – теоретичний напрям, що вивчає проблематику економічної ефективності ринку й соціальну привабливість альтернативних економічних рішень та спрямований на визначення шляхів підвищення суспільної корисності.

В теоретико-методологічному плані цей напрям неможливо вважати ні ґрунтовно методологічно забезпеченим, ні чітко системно окресленим.

У розвитку цього напрямку можна виділити два теоретичні блоки.

Перший, пов'язаний із застосуванням математичної теорії ігор, що вважається надійним інструментом дослідження економічної поведінки суб'єктів ринкової економіки і дозволяє оцінити ефект суспільної кооперації та забезпечити проведення стратегічного аналізу.

Другий поєднує теорію колективного вибору й індивідуальних оцінок, що дозволяють досліджувати ефективність агрегування державної політики відповідно до конкретних економічних рішень (був запропонований К. Ерроу на початку 50-х років минулого сторіччя).

Концептуальні блоки "економіки добробуту" розвивались відносно незалежно, хоча й були окремі напрями досліджень, де вони мали достатню взаємодію. Теорія ж базується на еклектичному поєднанні різних понять – ототожнює такі категорії як "економіка добробуту" і "нормативна економіка". Тобто теорія нормативно-економічного аналізу ідеологом ототожнюється із теоретичним розділом економіки, у якому розглядається, яким чином на засадах соціальної справедливості має бути забезпечений добробут населення, передусім працюючого за наймом.

До зазначеного факту привернув увагу Д. Стігліц. Він стверджує: "Економіка добробуту – це галузь економіки, що звертається до нормативних питань", якими "обґрунтовується можливість вибору між ефективністю й рівністю, тобто ... розробляє кількісні показники наслідків для сфери добробуту тих рішень, які зменшують розподіл доходів і служать причиною втрати ефективності" (Стігліц, 1998. С. 124). На думку цього вченого "Теорія добробуту" стосується вивчення методів організації господарської діяльності, спрямованої на максимізацію багатства, її слід віднести до нормативної економіки, тому що істинність цього поняття важко перевірити емпіричними методами. Як правило, поняття "нормативна економіка" і "економіка добробуту" ототожнюються, коли аналіз стосується конкретно оцінки привабливості урядових рішень (Стігліц, 1998. С. 42–43). Нормативна економіка здійснює оцінку ефективності різних рішень і пропонує нові рішення, які краще відповідають певним цілям. Головна проблема – вивчити критерії добробуту й визначити, хто повинен ухвалювати рішення, які впливають на добробут. У теоріях добробуту часто виникають розбіжності через неможливість у повному обсязі простежити наслідки урядових програм, а також через розбіжності в поглядах на природу економіки, у поглядах на цінності й цілі (Стігліц, 1998. С.49).

Як частина неоліберальної теорії "економіка добробуту" дублює окремі розділи "макроекономіки", в яких визначаються параметри змін, завдяки яким можливо досягти Парето-ефективності. Тобто мати такий ефект від економічних змін, коли збагачення певних осіб не призводить до погіршення життя інших людей в окремо взятій країні. Проте досягнення цієї "ефективності" можливо лише в економіці країни, що функціонує в умовах автаркії. Парето-ефективність неможлива в країні, економіка якої включена в міжнародні коопераційні процеси глобалізації. Тобто, якщо, наприклад, в США банкір або інвестор збільшать свої статки на десятки мільйонів доларів, не погіршуючи при цьому рівень життя жодному з громадян власної країни, проте воно погіршиться в конкретно взятій країні Африки. Від недоїдання та хвороб загине декілька тисяч дітей, бо кошти, необхідні для їх порятунку, внаслідок кредитно-боргової експансії фінансистів США були вилучені на обслуговування і погашення кабальних боргів.

Основні вади ідеологеми – "теорія економіки добробуту":

- оминає дослідження відносин, процесів і явищ, що відбуваються у сфері економіки кінцевого споживання, тобто тієї завершальної

фази процесу суспільного відтворення, де реально забезпечується повнота задоволення об'єктивних потреб життєдіяльності й всебічного розвитку людини (родини, суспільних верств, соціальних класів, у тому числі найманих працівників, а також населення загалом);

- практично не досліджує існуючі рівні розмежування людей за можливостями задоволення потреб відтворення життєдіяльності, не визначає шляхів та конкретних ефективних механізмів подолання процесів маргіналізації, зокрема, недопущення бідності людини праці *на одному боці* і нічим не обмеженим споживанням власників капіталу та їхніх родин *на іншому*;

- основну увагу "теорія" приділяє аналізу гіпотетичних макроекономічних залежностей, що визначають Парето-ефективність залежно від використання схем утилітарних можливостей, застосування принципів компенсацій і варіантів вибору між економічною ефективністю й соціальною справедливістю;

- розглядаючи "провали ринку", вона не зосереджує увагу на вирішенні конкретних проблем підвищення добробуту населення, а також оминає питання забезпечення можливості впливу держави на ефективне усунення тих негативних ринкових екстерналій, що заважають зростанню добробуту і рівню життя населення;

- "теорія" не має вагомих наукових здобутків, які б засвідчили, що дослідникам "економіки добробуту" вдалось розробити чіткі критерії кількісної і якісної оцінки добробуту і рівня життя населення як на рівні окремої особи, так і родини, соціальної групи, класу або суспільства загалом;

- для пояснення динаміки добробуту прибічниками цієї теоретичної ідеології використовується ряд узагальнених соціально-економічних показників, які не дають можливості визначити й порівняти якісні оцінки життєвого рівня й добробуту суспільства (зокрема – "коефіцієнт щастя").

Щодо "нормативно-економічної" складової, то основний зміст її дослідження пов'язаний із ухваленням рішень, які ґрунтуються на оціночних судженнях. Тобто стосується того, що повинно бути, на відміну від позитивної економіки, яка науково пояснює механізми функціонування економіки, аналізує те, що є, або те, що може бути досягнуто за певних умов.

Розглядаючи зміст ідеології "економіка добробуту" необхідно брати до уваги дві важливі обставини.

Перше, слід чітко усвідомити, що предметом реальної економічної теорії добробуту (на відміну від нормативної економічної теорії) є не оцінка і порівняння альтернативних економічних станів, кожний з яких характеризується певним розміщенням ресурсів і розподілом та ринковим обміном результатів економічної діяльності, а є теоретичними засадами визначення кінцевих результатів реалізації соціально-економічної політики, що впливають: 1) на підвищення рівня задоволення постійно зростаючих потреб населення; 2) на реалізацію виконання соціально-економічних нормативів і гарантій відносно соціально вразливих верств

населення; 3) на забезпечення зростання якості життя і добробуту всіх без винятку людей, сімей, суспільних верств і соціальних класів країни (у т.ч. і представників класу найманих працівників).

Друге, необхідно також чітко усвідомити, що вибір між конкретними станами економіки без урахування реалізації засад соціально-економічної справедливості неможливий у принципі. Будь-який підхід, який претендує на технократичність і відмежування від системи загальногуманістичних цінностей, руйнує ціннісні передумови забезпечення зростання добробуту, що дозволить вільний і гармонійний розвиток кожної людини, передусім людини праці.

Вибір між ефективністю і справедливістю загалом є суспільним нонсенсом, оскільки саме економічна ефективність на основі її оптимального поєднання із засадами соціально-економічної справедливості і може стати базовою запорукою динамічного зростання як особистого (сімейного), так і суспільного добробуту.

Безпосередньо сама політична економія відчуження та експлуатації праці на цей час представлена трьома основними і найбільш поширеними теоретичними ідеологемами, на критичному розгляді яких необхідно зупинитись детально.

Перша з найбільш фундаментально оформлених теоретичних ідеологем – "Теорія «людського капіталу»". Вона була сформована з такими теоретичними ідеологемами, як "конвергенція двох протилежних суспільних систем", "соціалізація капіталізму", "шведська модель соціалізму" тощо, коли пануючим владним колам Заходу здавалось, що "посилення соціалістичної системи на третьому етапі загальної кризи капіталізму" є явищем реальним і історично небезпечним для системи, основу якої становив капіталістичний спосіб виробництва.

Фундаторами зазначеної ідеологеми по праву можна вважати представників чиказької школи Т. Шульца і Г. Беккера. Перший з них у 1963 році опублікував підручник з теорії "людського капіталу", а другий видав дві монографії: "Інвестиції в людський капітал: теоретичний аналіз" (1962), "Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз" (1964). При цьому саме ці науковці були оголошені засновниками "нової теорії економіки праці" та отримали Нобелівську премію.

Успіху просування зазначеної ідеологеми сприяло поширення модної на той час на Заході доктрини тотальної капіталізації виробничих відносин, що спиралась на засади праволіберальної теорії "капіталізму для всіх". Як теоретична складова цього політико-економічного напрямку теорія "людського капіталу" була спрямована на спростування існування відчуження та експлуатації праці в сучасних умовах.

Найбільш характерна ознака "теорії людського капіталу" полягає у вульгаризації марксистської методології класичної політичної економії, передусім спотворення понятійного змісту її категоріального апарату. Зазначене проявилось у ліквідації таких базових категорій політичної економії праці, як "робоча сила", "трудова потенція", "трудова ресурс", "людський потенціал", "інтелектуальний потенціал" та "соціальний потенціал" особи і суспільства та їх підміною на кате-

горію "людський капітал". Ця підміна була здійснена без будь-якої теоретичної аргументації та проведення критичного наукового дискурсу.

З позицій критичного аналізу особливо важливо визначити, які об'єктивні причини могли вплинути на те, що в системі відносин сучасного капіталістичного ринкового виробництва індивідуальна й сукупна суспільна "робоча сила" реально може капіталізуватися і набути при цьому форму "людського капіталу".

Не зайве нагадати, що *капітал* за своєю політико-економічною сутністю був і продовжує залишатися тим видом приватної власності, система відносин якої функціонує таким чином, що дозволяє його власнику (чи партнерській групі, або іншим організаційним асоціаціям власників, зокрема корпораціям) одержувати на авансований капітал додаткову вартість за умови повної компенсації тієї частини вартості, що була спожита в процесі виробництва, або в результаті іншої економічної діяльності. *"Капітал – власність, вартість якої приносить її власникові (або власникам) додаткову вартість, що не є безпосереднім результатом його (їхньої) особистої праці, а є економічним результатом експлуатації робочої сили"*.

В теорії "людського капіталу" найбільш концентровано і повно представлені "досягнення" наукової апологетики, що в нових історичних умовах існує рівне партнерство та гармонія інтересів, але тільки не між працею і капіталом, а між представниками "двох споріднених класів капіталістів": капіталістів – власників "людського капіталу" і капіталістів – власників "реального капіталу".

В контексті проблеми, що розглядається, необхідно нагадати адептам ідеологем про існування тих основних та неспростовних умов, в яких реалізуються не партнерсько-гармонійні відносини двох груп капіталістів, а визначається справжній характер поєднання товару робоча сила із засобами виробництва та організаційно функціонує у виробничому процесі система відносин між працею і капіталом

Якою б складністю не відзначався сам трудовий процес і яку б високу якість не мав трудовий потенціал людини, що у ньому використовується, *можна виділити три основні і незмінні особливості реалізації робочої сили в трудовому процесі капіталістичної експлуатації*.

1. Найманий фахівець працює під контролем власника (власників) капіталу або осіб, які уповноважені власниками здійснювати цю функцію (менеджери, майстри, директори, адміністратори, керівники лінійних виробничих підрозділів та ін.). Тобто робоча сила реалізується за стандартами й нормативами організації трудового процесу, а також на умовах виконання вимог виробничо-організаційної дисципліни, закріплених в положеннях трудового контракту.

2. За власником капіталу залишається правова можливість відмовитись від акту купівлі (найму) робочої сили, застосовуючи термін випробовування, протягом якого оцінюються реальні можливості та якості носія робочої сили: знання, вміння, виробничі навички, загальна професійна майстерність, перевіряється стан здоров'я, психологічна

налаштованість, а також оцінюється особиста сумлінність, дисциплінованість тощо.

3. Наймані фахівці будь-якого кваліфікаційного рівня працюють на умовах, за яких продукти їхньої праці (у т.ч. інтелектуальної) підлягають відчуженню на користь роботодавця, тобто результат кількісної і якісної міри їхньої праці обов'язково переходить у приватну власність справжніх власників авансованого капіталу.

На жаль, значна більшість політекономів, зокрема й вітчизняних, не осмисливши критично аргументи, що спростовують вульгарні положення теорії "людського капіталу", кон'юнктурно-вмотивовано взяли її на "наукове озброєння" і в нових, постсоціалістичних умовах включились в її подальший теоретичний "розвиток".

Беззаперечним є той факт, що для забезпечення якісної складової людського розвитку і формування як сукупного трудового потенціалу суспільства, так і трудового потенціалу окремо взятого висококваліфікованого працівника необхідні досить значні ресурсні вкладення (матеріальні й фінансові).

Авторська позиція полягає у тому, що існує необхідність теоретичного відображення тієї складової, що інтегрує сукупні видатки (витрати, вкладення, інвестиції), що пов'язані із формуванням й відтворенням "трудоного потенціалу", "робочої сили" на всіх рівнях.

Розвиток людського, і зокрема трудового, потенціалу об'єктивно має три інвестиційні джерела, що формують сукупні економічні вкладення в конкретну людину.

Перше джерело формується за рахунок як власних матеріальних коштів, що є в розпорядженні власника робочої сили (грошові й натуральні доходи, особисте майно), так його особливого внеску, обумовленого сукупними зусиллями, що пов'язані із особистою роботою з опанування нових знань та умінь, оволодіння виробничими навичками, а також сукупним професійним нагромадженням загального трудового досвіду.

Друге джерело формується за рахунок тієї частки коштів, які інвестуються державою в охорону здоров'я, загальну й професійну освіту, культурний, фізичний і морально-етичний розвиток, узятий на рівні конкретного суб'єкта – носія робочої сили. Саме це джерело фінансування розвитку людського потенціалу в Україні активно ліквідується.

Третє джерело – інвестиції власників капіталу в процес підготовки й перепідготовки найманих працівників. Це джерело інвестування у вітчизняних умовах досі перебуває ще на зародковій стадії.

Необхідно також акцентувати і на тім, що формування знань, умінь і навичок у конкретно взятої людини є процесом не тільки об'єктивним, а й суб'єктивним. Тобто, якщо конкретній особі надається платна освіта вищого рівня, то це не означає, що знання будуть опановані нею без особистих значних навчально-пізнавальних і психологічних зусиль.

До того ж робочу силу найманого працівника, як товар, що одержує ринкову оцінку, не слід плутати з "вартістю капітальних видатків

на розвиток трудового потенціалу", тобто з тією загально-інтегрованою сумою коштів, які вкладені з різних джерел фінансування у формування трудового потенціалу конкретного найманого працівника і продовжують вкладатися протягом подальшого його життя. Водночас цей інтегрований вартісний показник ніколи не береться до уваги власником капіталу при його відносинах з найманим працівником, особливо вищої кваліфікації.

За умови, якщо особа є носієм трудового потенціалу найвищої кваліфікації, то виникають цілком слушні питання:

- чи може власник робочої сили виступати як власник цього капіталу, тобто в ролі повноправного партнера у взаємодії із власниками капіталу, як це стверджують прибічники теорії "людського капіталу"?

- чи можна вважати капіталом ті кошти, які вкладені в процес формування найманого працівника для розвитку його особистої потенційної спроможності виконувати роботу конкретного кількісного і якісного виміру?

Справжній власник капіталу одержує додаткову вартість, що трансформується у відповідні перетворені форми: прибуток, позичковий відсоток, торговельний прибуток, дивіденди, ренту та ін. Водночас вартість авансованих коштів у розвиток робочої сили найманого робітника для нього особисто не зростає. Він одержує лише таку величину вартості, що у кращому разі відповідає видаткам на просте відтворення його особистої здатності до праці, тобто робочої сили, що була спожита в процесі виробництва товарів (послуг).

Що ж стосується зростання спроможності конкретної людини до виконання роботи більш високого кваліфікаційного рівня, то це відбувається внаслідок додаткових витрат капіталістів, оскільки ця частина змінного капіталу справді є капіталом, що приносить додаткову вартість. Йдеться про частину видатків, які направляються на загальноосвітню й професійну підготовку найманих працівників, і яку у дедалі більших масштабах власники капіталу в країнах розвиненої ринкової економіки прагнуть перекласти на державний бюджет.

Викликає здивування той факт, що прихильники першої – апологетичної – гілки політичної економії, що найбільш яскраво проявляється в теорії людського капіталу, навіть за умови розуміння абсолютної наукової ущербності своєї позиції щодо економічної незалежності двох груп капіталістів, які вступають у рівноправно-партнерські відносини обміну еквівалентів на ринку праці, як правило, сходяться на тім факті, що іманентна невіддільність людського капіталу від суб'єкта – капіталіста, який ним володіє, породжує низку специфічних особливостей його функціонування. До цих особливостей вони відносять такі.

Перша – нульова ліквідність людського капіталу у порівнянні з фізичним (зокрема фінансовим). Останній, у разі його невикористання у виробничій діяльності, власник може здати в оренду, під відсотки, взяти позичку під заставу матеріальних цінностей, або законсервувати, ліквідувати за залишковою вартістю. Власник людського капіталу не може його реалізувати поза межами трудового процесу, тобто інтеле-

ктуальні здібності, знання або особисті біофізичні характеристики не мають ринкової ліквідної вартості.

Друга – нематеріальний, невідчужуваний характер людського капіталу визначає його тимчасовість, тобто він існує тільки в конкретний момент. Для людини, яка не працює за спеціальністю, сукупна вартість сформованих знань, умінь, навичок та набутого досвіду, що були добути раніше (а відповідно, і кошти, що були витрачені на зазначені цілі) і на конкретний момент нею не використані, стають прямими видатками щодо нинішньої діяльності працівника.

Третя – невідчужуваність людського капіталу від людини визначає його двоїсту природу. Активи людського капіталу використовуються не тільки у виробничій (економічній) діяльності, а й повсякдень у приватному житті, тобто за межами робочого часу. Тому інвестиції у формування людського капіталу невіддільні від видатків на споживання, що свідчить про закономірний зв'язок, який існує між виробництвом і споживанням.

Четверта – невіддільність визначає необхідність включення в процес формування людського капіталу не тільки сформованих у процесі виховання здібностей особистості, а й уроджених, спадкових розумових, інтелектуальних, психологічних та інших характеристик, тобто генотипних властивостей людини.

Прихильникам цієї антиексплуатаційної теорії було б також корисно взяти на озброєння ще одну особливість людського капіталу, яка випала з їхнього поля зору, – п'яту особливість, яка полягає у тому, що поряд з фізичним і моральним старінням (зношуванням), яке є властивим як елементам основного, так і людського капіталу, останньому притаманна ще одна унікальна властивість, а саме: він може морально деградувати.

Морально деградує особистість, наприклад, коли внаслідок життєвих колізій, зовнішніх радикальних реформ і кардинальних трансформацій високоосвічений інтелектуал втрачає роботу. Виникає питання: куди ж у такому разі може подітися людський капітал його власника, тобто інтегровано-нагромаджена інвестиційна складова цього виду власності, коли, наприклад, завідувач наукової лабораторії або відділу академічного інституту, який мав високий науковий ступінь і наукове звання, перетворюється у люмпена-алкоголіка й закінчує життя на смітнику?

Друга ідеологема – "Теорія обґрунтування системи особливих заходів запобігання експлуатації через упровадження програм "розширення – збагачення – гуманізації" трудових функцій". Грубі прийоми і заходи примусу працівників (відрядність, що нав'язує шалений ритм роботи, погроза звільнення тощо), що донедавна широко застосовувались капіталом, але в новітніх умовах вже перестали служити стимуляторами трудової активності. Саме тому для подолання цього об'єктивно виниклого глухого кута в справі вижимання прибутку були винайдені і теоретично обґрунтовані нові і досить закамуюфльовані системи експлуатації. Їхньою базовою основою стали розроблені особливі

програми "розширення – збагачення – гуманізації" трудових функцій найманих працівників.

У країнах державно-корпоративного капіталізму вже сформувався тактичний арсенал нових підходів до ефективної організації системи експлуатації праці. Ця система включає організаційні новації: 1) поділ персоналу великих підрозділів фірм на невеликі, конкуруючі між собою групи цільового спрямування; 2) активізацію і стимулювання творчої ініціативи окремих груп найманих фахівців через залучення їх до вирішення питань, що стосуються підвищення ефективності та рентабельності виробництва; 3) створення гуртків якості продукції та гуртків робочої гордості; 5) формування у персоналу фірми традицій виробничого патріотизму; 6) налагодження особистих контактів і неофіційних відносин між найманим персоналом і адміністрацією корпорації тощо.

Поширення малих творчих колективів є не що інше, як спроба корпоративно-монополістичного капіталу сформувати умови підсилення експлуатації інтелектуального потенціалу висококваліфікованої найманої праці. Так, залученим у такі гуртки працівникам надається можливість самостійно вишукувати резерви підвищення заробітків через або підвищення інтенсивності їхньої особистої праці, або скорочення зайвої робочої сили тощо. Іншими словами, висококваліфікованих працівників примушують "добровільно" не тільки діяти на шкоду власних інтересів, сприяючи збільшенню прибутків для власників своїх підприємств, а й бути активним каталізатором процесу зростання безробіття серед представників інтелектуальної найманої праці.

Всупереч твердженням, що такі гуртки поліпшують психологічний клімат на капіталістичних підприємствах, їхня діяльність, за спостереженнями профспілок, веде до розколу рядів робітничого класу. Частину працівників, які чисто формально включені до системи корпоративного управління, навмисно протиставляють іншому виробничому персоналу, на плечі якого лягають основні негативні наслідки впровадження нововведень, запропонованих активними членами цих гуртків.

В основу створення гуртків, що відкривають ледь не "нову еру в розвитку гармонії інтересів у трудових відносинах", покладено давній міф Ф. Бастіа про спільність інтересів праці й капіталу. Ціль цієї фальсифікації – затвердити у свідомості трудящих тези про можливість соціального партнерства, мирного співробітництва, соціального діалогу споконвічно антагоністичних класів капіталістичного суспільства. Тому практика утворення подібних груп "самостійної експлуатації" насаджується для найманих працівників, що зайняті у сфері матеріального виробництва, особливо в промислових корпораціях капіталістичних країн.

Третя ідеологема – "Теоретичні концепції стратегічного управління". Капітал вже не може продовжувати ефективно експлуатувати найману працю тільки методами економічного примусу, що пов'язаний із шантажем звільнення та іншими формами економічного насильства. Він прагне домогтися відносин співробітництва, довести, що єдність інтересів найманих працівників і корпорації можлива.

Ідея всебічної і гармонійної взаємодії праці й капіталу стала одним із головних елементів теоретичної концепції стратегічного управління. Її суть зводиться до надуманих тверджень про те, що капіталістична кампанія нібито вже перестає бути організацією з ієрархічною структурою влади й перетворюється у вільно асоційовану систему добровільного включення до неї робітників і підприємців. Соціальний зміст цього зрозумілий. Це — ще одна спроба капіталу обґрунтувати свою політику, націлену на зниження невдоволення трудящих, зокрема за допомогою допуску обмеженої їхньої частини до прийняття виробничих рішень, що в корені суперечать справжнім інтересам найманих працівників.

Зазначені нові, людські відносини в сучасному високотехнологічному виробництві обертаються для найманих працівників руйнівними умовами їхнього виробничого буття, що призводить до передчасного фізичного старіння робочої сили. Різкому посиленню виробничої експлуатації робітників сприяє наявність хронічного безробіття. Поряд з монополіями організатором процесу вижимання прибутку стає й сама буржуазна держава. Розгорнувши в союзі із приватним капіталом фронтальний наступ на економічні інтереси й демократичні права трудящих, вона очолює гоніння на профспілки або змушує їхнє керівництво йти на поступки капіталу: 1) у визначенні як нижньої, так і верхньої межі величини оплати праці; 2) у руйнуванні механізму індексації трудових доходів, знецінених інфляцією; 3) у згоді на згортання соціальних програм тощо.

Певною перешкодою на шляху невинного зростання інтенсивних методів експлуатації стає класова боротьба найманої праці за свої економічні права. У ході ухвалення колективних договорів, масових страйків і демонстрацій наймані працівників нерідко домагаються від власників капіталу певних поступок у відстоюванні своїх економічних інтересів. Однак все це означає лише тимчасове й часткове послаблення експлуатаційного тиску.

Найбільші корпорації цілком свідомо йдуть на зростання тої частини виробничих витрат, що пов'язані з підвищенням професійно-кваліфікаційного рівня експлуатованих ними працівників. І тут ціль виправдує вкладені кошти, оскільки складна робоча сила внаслідок редукації праці здатна створювати в одиницю часу більшу додаткову вартість, аніж проста, мало навчена. Отже, які б кількісні і якісні зміни не відбувалися в кваліфікаційному рівні найманої праці, нічого нового у її становищі не відбувається. Адже самою логікою приватної капіталістичної власності та відповідному їй способі виробництва найманій праці відведена роль основного об'єкта експлуатації. В умовах науково-технічної революції ця експлуатація може набувати нові організаційно-економічні форми.

Поряд із концептуальними ідеологемами, можна виділити і низку менш вагомих ідеологемок, що також спрямовані на спростування існування відносин відчуження та експлуатації праці в умовах сучасного державно-монополістичного капіталізму.

По-перше, науковці втлумачують широкому загалу думку, що традиційне визначення експлуатації, хоч і було правильним, але лише для першої половини XIX століття. Саме у той період типовим явищем було поєднання в одній особі капіталіста-власника й організатора виробництва. Щодо цієї фігури К. Маркс і аналізував процес експлуатації і тому вона була створена безвідносно до нового явища, яким стало зародження акціонерної форми капіталу. К. Марксу закидають нерозуміння того, що акціонерні підприємства не беруть участі у вирівнюванні загальної норми прибутку, оскільки приносять тільки високі або низькі дивіденди, і тому він відносив збільшення акціонерного капіталу до числа протидіючих факторів закону тенденції середньої норми прибутку до зниження. Щодо цих критичних зауважень К. Маркс писав про можливість "перетворення дійсно функціонуючого капіталіста в простого управляючого, що розпоряджається чужими капіталами, і власників капіталу – у приватних власників, чистих грошових капіталістів. Якщо навіть одержувані ними дивіденди включають у собі відсоток і підприємницький дохід, тобто весь прибуток..., то й тоді весь цей прибуток отримується тільки у формі відсотка, тобто винагороди просто за власність на капітал, яка у такий спосіб зовсім відділяється від функції в дійсному процесі відтворення..." (Маркс, 1955. С. 479).

По-друге, існує твердження, що саме акціонерні товариства є важливою формою подолання експлуатації. Але якщо розібратися в істинності цієї позиції, то великі грошові капіталісти часто використовують власні капітали, щоб контролювати безліч інших. У більшості світових корпорацій основним власником є той, хто має контрольний пакет акцій, який теоретично повинен включати 51 відсоток акцій. У результаті розпилення акцій контрольний пакет великого магната може містити і десять, і п'ять відсотків, а іноді й менше.

Істотна ознака відносин експлуатації праці на основі акціонерно-корпоративної форми капіталу полягає в тому, що доходи на акції та інші цінні папери, а також нараховані відсотки, дивіденди на капітал, рента, прибуток, боргові маніпулювання грошовим капіталом тощо визначають справжнє економічне положення індивіда або групи в суспільстві і є джерелом збагачення, основою якого продовжує бути процес відчуження у найманої праці не лише додаткового, а й і значної частки необхідного продукту.

Капітал мав і має широкі можливості безпосередньо впливати на кількісні і якісні параметри кінцевих результатів тих обсягів праці, що надає йому робоча сила. Це забезпечується через застосування твердої системи важелів і механізмів посилення інтенсифікації праці (тобто ступенів її напруження). Також застосовується масове звільнення зайнятих, падіння заробітної плати нижче мінімально необхідного рівня відтворення робочої сили, деструктивні зміни в балансі інтересів тощо.

Не можна не помічати і того факту, що у ряді випадків найбільші корпорації цілком свідомо йдуть на збільшення тієї частини виробничих витрат, що пов'язані з підвищенням професійно-кваліфікаційного рівня експлуатованих ними працівників. І тут ціль виправдовує вкладені кош-

ти, оскільки складна робоча сила внаслідок редукції праці здатна створювати в одиницю часу більшу додаткову вартість, аніж проста, мало навчена. Отже, які б кількісні і якісні зміни не відбувалися в кваліфікаційному рівні найманої праці, нічого нового у її становищі не відбувається. Оскільки самою логікою приватної капіталістичної власності та способі виробництва найманій праці, як і раніше, відведена роль основного об'єкта експлуатації. Правда, в умовах науково-технічної революції ця експлуатація може набувати нові організаційно-економічні форми.

Проблеми визначення реальної міри відчуження та експлуатації праці в сучасних умовах

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що *експлуатація* – це системно складний економічний конгломерат. Вона включає як економічні відносини, що є проявом базисно-виробничої фази процесу капіталістичного відтворення, а також і ті економічні відносини, що виникають між працею і капіталом у сферах розподілу (перерозподілу), обміну і кінцевого споживання.

На рівні процесу виробництва важливо чітко розуміти, про який саме прояв експлуатації йдеться. Тобто необхідно чітко розмежовувати два прояви "експлуатації":

перший як процес безпосереднього використання робочої сили в умовах конкретного техніко-технологічного укладу та виду виробництва товарних споживчих вартостей;

другий як систему відносин, що виникають у процесі нееквівалентно-відтворювального відчуження у робочої сили власниками капіталу не лише додаткового, а також і максимально можливої частини продукту, необхідного для її повноцінного відтворення. Саме останнє і визначає той дійсно аномальний стан експлуатації, що, розпочинаючись у виробництві, у подальшому охоплює всі без винятку фази процесу суспільного відтворення.

Експлуатація проявляється в масштабній нееквівалентності вартісних параметрів процесу ринкового обміну між найманим працівником і роботодавцем, коли обсяг одержуваного необхідного продукту не забезпечує нормального, тобто розширеного відтворення робочої сили. Зазначене відбувається внаслідок того, що ціна робочої сили найманого працівника є нижче її реальної вартості.

У "Капіталі" К. Маркс довів, що норма додаткової вартості є надійним мірилом капіталістичної експлуатації. Вона є співвідношенням додаткової вартості, але віднесеної не до всієї новоствореної, а до вартості змінного капіталу. Саме це співвідношення визначає глибинну сутність відчуження та експлуатації, показує витоки поляризації інтересів, і характеризує зміст основного класового антагонізму капіталістичного способу виробництва. "Вираження додаткової вартості й вартості робочої сили, у вигляді частин новоствореної вартості... приховує специфічний характер капіталістичного відношення, а саме той факт, що змінний капітал обмінюється на живу робочу силу й що відповідно до цього робітник відсторонюється від продукту. Замість цього ство-

рюється помилкова видимість відносин товариства, при якому капіталіст і робітник ділять між собою продукт залежно від частки участі кожного з них в утворенні його" (Маркс, 1955. С. 542).

Власники капіталу та їхні наукові адепти "для визначення додаткової вартості ... використовують схоже поняття – "вартість, що додана в процесі виробництва". Наприклад, за оцінкою керівництва корпорації General Motors, середньостатистичний працівник на автомобільному заводі створює річну вартість на суму 150 тис. дол., а отримує за це як заробітну плату 38 тис. дол., або четверту частину створеної ним вартості. Робітники, найняті корпораціями Intel або Exxon, отримують тільки дев'яту її частину. А в таких галузях, як тютюнова й фармакологічна, частка оплати робітників становить усього лише двадцятку частину створеної ними вартості" (Паренті, 2006. С. 21).

Необхідно наголосити, що *системну повноту визначення реального ступеня експлуатації найманої робочої сили неможливо забезпечити на базі використання лише одного показника. Адже поряд із відчуженням у найманої праці додаткової вартості (продукту), капітал відчужує також і значну частину додаткової вартості (необхідного продукту), що значно загострює проблему відтворювального недоспоживання.*

Необхідно ввести додатковий показник – норма відчуження необхідного продукту. Цей показник дозволить визначити реальний ступінь (або питому вагу) відчуження у найманого працівника тієї частини продукту, що конче необхідна для забезпечення задоволення потреб розширеного відтворення його робочої сили. Практика свідчить, що обсяги цього відчуження значно перевищують величину отриманої найманими працівниками заробітної плати.

Найбільш складним етапом процесу розрахунку показника *"норма відчуження необхідного продукту"* є безпосереднє визначення самої величини вартості необхідного продукту найманого працівника. Вона, з *одного боку*, має відповідати рівню фахово-якісної складності та сукупній мірі інтенсивності праці, а з *іншого* – визначати величину вартості споживчого кошика, що включає ті товари і послуги, що конче необхідні для задоволення потреб розширеного відтворення його робочої сили.

Визначення величини вартості необхідного продукту можна здійснити, застосувавши нормативно-статистичний (або абсолютний) метод. Найчастіше він використовується для визначення величини вартості мінімального споживчого бюджету (МСБ). Відповідно до Закону України "Про мінімальний споживчий бюджет" (1991 р.), цей показник розраховувався в середньому на душу населення (для всіх основних соціально-демографічних груп населення і на одного члена сім'ї з чотирьох осіб різного складу) на базі системи споживчих кошиків, визначених для 13 статевовікових груп¹. Склад цих кошиків та величина вар-

¹ Закон України "Про мінімальний споживчий бюджет". Київ: Ін-т законодавства ВРУ, 1996. Т. 2. С. 89–90.

тості МСБ вперше і востаннє були затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 1991 р. № 244.

До споживчого кошика працюючого населення включали 300 видів продовольчих, непродовольчих товарів та послуг, що необхідні для задоволення життєвих потреб трудящої людини. МСБ в Україні розраховувався і практично використовувався лише упродовж 1991–1993 років. У подальшому цей соціально-економічний показник відтворення був підмінений на спотворений показник "межа малозабезпеченості", а у подальшому – "прожитковий мінімум".

Історичні витоки, а також необхідність і можливість застосування нормативно-статистичного методу найбільш повно можна простежити на історичному прикладі його застосування в США. Зростання соціально-класових конфліктів і різке їх загострення наприкінці XIX і початку XX ст. негативно позначились на соціальній стабільності в США. Це змусило владу і власників капіталу країни посилити увагу до процедури встановлення заробітної плати найманих працівників залежно від величини необхідного продукту, що забезпечує задоволення потреб повноцінного відтворення робочої сили. Зазначене зумовило необхідність підвищити рівень наукової репрезентативності щодо визначення реальної вартості життя працюючого за наймом населення і, відповідно, встановити необхідну для відтворення робочої сили величину реальної заробітної плати (що мала враховувати як галузеві, так і регіональні особливості її диференціації). Це сприяло розвитку нормативно-статистичного напрямку розробки стандартних споживчих бюджетів найманих працівників, що враховували як умови життя, так і фактичний рівень задоволення їхніх потреб відтворення, що традиційно склалися у різних регіонах США.

За три десятиріччя (1870–1900 рр.) у США бюро трудової статистики окремих штатів виконали близько 100 досліджень, що були пов'язані з оцінкою життєвого рівня сімей робітників. На загальнонаціональному рівні, Федеральне бюро статистики розпочало виконання таких робіт з 1888 р. (*University of California Press*, 1961. С. 35). Основними об'єктами досліджень були різні елементи та характеристики рівня життя найманих працівників та їхніх сімей (житлові умови, обсяги споживання продуктів харчування та товарів масового вжитку, сімейні бюджети та їх внутрішні структурні складові). Дослідження засвідчили неадекватність житлових умов сімей робітників мінімально необхідним санітарно-гігієнічним вимогам, що на той час пред'являлися до житла. Проте основна їх спрямованість стосувалась аналізу рівня фактичного споживання сімей робітників, що у подальшому знайшло своє практичне відображення у вигляді сукупних витрат сімейного бюджету. Адекватність сімейного доходу реальним потребам сімей трудящих оцінювалась аналітиками через відповідне зіставлення існуючих складових витрат і доходів у домашніх господарствах США.

З початку XX сторіччя у США дослідження питань оцінки рівня життя, що проводилося через аналіз сімейних бюджетів, вже "не обмежувалось тільки оцінками витрат господарств та їх відповідність доходам, а дедалі більшою мірою почало охоплювати дані щодо кількості закуплених товарів та послуг, оскільки цінова динаміка із часом, а також різні рівні зростання цін в окремих регіонах і штатах,

не дозволяли проводити зіставлення і порівнювати бюджети у динамічному і територіальному аспектах" (Кузьмина, 1980. С. 5).

Починаючи з 1913 р. після введення в дію у США першого закону про мінімум заробітної плати була розпочата активна робота щодо створення та вдосконалення необхідних методик, які дозволяли б виконувати розрахунки величини вартості споживчих кошків, що відповідають мінімальним стандартам відтворення трудового потенціалу населення, єдиним джерелом існування якого були доходи від найманої праці. До робіт, що були проведені в США у 20-ті роки у цьому напрямі, можна віднести такі: у 1915 р. міське бюро особистих послуг м. Нью-Йорк разом із муніципальним дослідницьким бюро підготувало бюджет життєвого стандарту для стандартизації зарплати муніципальних службовців. Аналогічний бюджет було складено у штаті Філадельфія у 1917 р. В тому ж році професор Вашингтонського університету У. Огборн на запит арбітражної ради міської залізниці Сієтлу розробив бюджет її працівників, що називався "бюджетом мінімального життєвого комфорту". У 1919 р. федеральне бюро статистики праці на запит Об'єднаної рекласифікаційної комісії конгресу підготувало експериментальні (визначені у кількісно-натуральному і вартісному вимірі) споживчі бюджети для одинаків (чоловіків і жінок), які перебували на державній службі, і для сімей держслужбовців із п'яти осіб (University of California Press, 1961. С. 36–37).

До складу і структури споживчого кошика найманого працівника обов'язково має включатись сукупність товарів та послуг, що відповідає як історичним, так і моральним вимогам забезпечення задоволення потреб повноцінного (тобто розширеного) відтворення робочої сили. При цьому мають використовуватись не мінімально можливі, а оптимально достатні нормативи споживання, що дозволять визначити реальну вартісну величину доходу, спроможного забезпечити розширене відтворення як робочої сили найманого працівника, так і його всебічний і гармонійний розвиток (Мандибура, 1998. С. 44–46).

Проте наведений метод визначення величини вартості необхідного продукту є не лише методично складним. Його практичне виконання потребує також значних зусиль з боку держави, яка не завжди (особливо в умовах корпоративно-кланового капіталізму) прагне повноцінно забезпечити реалізацію інтересів найманої праці, передусім через часткове податкове обмеження непомірних споживчих апетитів власників капіталу.

Враховуючи зазначене, можна запропонувати інший, достатньо репрезентативний і значно простіший метод визначення величини вартості необхідного продукту найманої праці.

Сутність цього методу полягає у визначенні масштабної, базово-вартісної величини, яку можна розрахувати, використавши величину вартості "межі фізіологічного виживання людини". Цю величину вартості досить просто визначити за допомогою розрахунку вартості спрощеного кошика з двох продуктів (хліб – 0,5 кг; молоко – 0,5 л), що забезпечує харчовий мінімум у 1800 ккалорій, спроможний підтримати життя людини. Саме сукупна вартість зазначених продуктів дозволяє максимально повно врахувати динаміку інфляційного процесу (Манди-

бура, 2016. С. 27–29). Авторський аналіз дозволяє стверджувати, що репрезентативно визначити величину вартості МСБ можна через двадцятикратне збільшення величини вартості (Там само. С. 29).

За розрахунками, виконаними за наведеною методикою, станом на січень 2019 року МСБ, що забезпечує режим простого відтворення малокваліфікованої робочої сили (за якого не допускається її фізіологічна та фахова деградація) – становив *7866 грн*. Проте для забезпечення оптимального задоволення потреб розширеного відтворення простої робочої сили величина вартості необхідного продукту має бути збільшена у два рази і дорівнювати *15372 грн*.

Враховуючи феномен "редукції праці", можна не стихійно-ринковим, а фахово-свідомим шляхом визначити параметри зведення різних за кваліфікацією та інтенсивністю видів праці до простої (або малокваліфікованої) праці, а також такої, що має звичайну (тобто суспільно нормальну) інтенсивність. Оптимальна диференціація заробітної плати має базуватись на дотриманні двох умов.

Перша – за фахово-кваліфікаційним рівнем складності всі види праці мають бути поділені щонайменше на чотири основні фахові групи: 1) проста праця; 2) праця середнього кваліфікаційного рівня; 3) праця високого кваліфікаційного рівня; 4) праця найвищого кваліфікаційного рівня.

Друга – величина фонду відтворення робочої сили має враховувати рівень заробітку диференційованих характеристик інтенсивності праці, що визначає ступінь напруження трудового процесу. Тут можливо виділити три найважливіші характеристики: 1) величину фізичного навантаження; 2) ступінь розумового напруження; 3) ступінь нервово-психологічного напруження. Остання характеристика визначається рівнем професійної (економічної, адміністративної та кримінальної) відповідальності найманого працівника за кінцеві результати праці, що потребує додаткових коштів на забезпечення потреб рекреації.

Можна запропонувати адекватну диференціацію грошових виплат залежно від кваліфікації та інтенсивності праці, що дозволяє забезпечити повноцінне відтворення робочої сили. Це робиться через визначення кожного із рівнів складності та інтенсивності праці певною кількістю величин вартості необхідного продукту відтворення простої праці (базова величина):

1) необхідний продукт простої праці дорівнює базовій величині, що може бути збільшена вдвічі з урахуванням підвищеної інтенсивності;

2) необхідний продукт праці середнього кваліфікаційного рівня – від двох до трьох базових величин, що може збільшуватись до чотирьох базових величин з урахуванням підвищеної інтенсивності;

3) праця високого кваліфікаційного рівня – від чотирьох до п'яти базових величин, що може бути збільшена до шести базових величин враховуючи підвищену інтенсивність;

4) праця найвищого кваліфікаційного рівня – від шести до восьми базових величин, що може бути збільшена до десяти базових величин зважаючи на її підвищену інтенсивність.

Враховуючи купівельну спроможність гривні у 2019 році, місячна шкала вартості необхідного продукту робочої сили різного кваліфікаційного рівня, що функціонує у різних режимах інтенсивності праці, за розрахунками автора, має такі величини:

1) проста праця – 15372 грн (з урахуванням підвищеного фізичного навантаження – до 30744 грн);

2) праця середнього кваліфікаційного рівня – від 30744 до 46116 грн (з урахуванням характеристик інтенсивності до 61488 грн);

3) праця високого кваліфікаційного рівня – від 61488 до 76860 грн (з урахуванням інтенсивності до 92232 грн);

4) праця найвищого кваліфікаційного рівня – від 92232 до 123022 грн (з урахуванням характеристик інтенсивності до 153766 грн).

Наведені рівні необхідної для забезпечення розширеного відтворення місячної заробітної плати найманих працівників в Україні практично (з урахуванням реальної купівельної спроможності долара в Україні) є зіставними із рівнями заробітної плати за 20-розрядною шкалою, що визначає рівень оплати праці бюджетників і держслужбовців у США: 1 – 500 дол.; 2 – 1000 дол.; 3 – 1500 дол.; 4 – 2000 дол. ... 17 – 8500 дол.; 18 – 9000 дол.; 19 – 9500 дол.; 20 – 10000 дол.

Норма відчуження необхідного продукту (або норма недоспоживання) є показником, що визначає реально недоплачену, тобто відчужену у найманого працівника із певним рівнем кваліфікації, величину вартості продукту забезпечення розширеного відтворення його робочої сили, що співвіднесена із величиною номінальної заробітної плати, яку одержав цей працівник.

Наприклад:

НП – вартість необхідного продукту забезпечення розширеного відтворення робочої сили на місяць дорівнює 55 тис. грн;

ЗП – виплачена місячна зарплата становить 10 тис. грн;

ВП – величина вартості відчуженого у найманого працівника необхідний продукт становить – 45 тис. грн;

НВ – норма відчуження необхідного продукту визначається за формулою:

$$НВ = (НП - ЗП / ЗП) \times 100\%,$$

$$НВ = (55000 - 10000 / 10000 \times 100\% = 450\%.$$

Введення у практику аналізу проблем відчуження та експлуатації праці методики розрахунку додаткового показника – норма відчуження необхідного продукту – дозволить більш системно та повноцінно оцінити реальний якісний прояв та кількісні характеристики цих системно-бінарних відносин у сучасних, зокрема, у вітчизняних умовах.

Специфічні умови, причини та чинники посилення відчуження та експлуатації праці в Україні

Масштабна приватизація, а по суті, денаціоналізація загальнонародної державної власності, що не мала аналогів у світовій практиці, була здійснена в Україні на засадах напівкримінального, плутократичного її відчуження у трудящих на користь і в інтересах невеликої групи майбутніх олігархів і нуворишів меншої величини. "Такий процес формування приватної власності виводить на авансцену зовсім іншу інституційну фігуру власника, який націлений не на створення нової вартості в реальному процесі виробництва, а на примноження багатства шляхом фінансових механізмів його перерозподілу... В Україні сформувався соціально-генетичний тип власника, який націлений на збагачення фінансово-розподільчими способами, має в цьому унікальний досвід, досяг на цій основі політичної влади, що використовується як засіб збагачення (Гриценко, 2017. С. 172)

Цілком природно, що новоутворена капіталістична приватна власність і її суб'єкт – сучасні власники капіталу – заклали "надійні підвалини" забезпечення умов експлуатації праці в Україні. Наслідками цього є зuboжіння населення, у тому числі і працюючого, втрата його купівельної спроможності, незадовільне використання трудових ресурсів, зниження якості робочої сили в результаті значного й постійно зростаючого недоспоживання. Це негативно впливає на динаміку суспільного виробництва й призводить до посилення соціального напруження в суспільстві. Зазначене вимагає від вітчизняних політекономів поглиблення якості дослідження широкого спектра проблем, пов'язаних із визначенням сутності й особливості проявів посилення експлуатації, її деструктивного впливу на суспільне виробництво й розширенням економічної бази можливих соціально-політичних конфліктів в Україні.

Вже неможливо приховати той факт, що в Україні соціально-економічні суперечності найбільше загострюються внаслідок маргіальної фрагментації суспільства, посилення експлуатації праці, поглиблення економічної нерівності, антагонізму економічних і політичних інтересів різних соціальних верств і груп населення, які мають полярно різні рівні особистих доходів, маєтності та особистого споживання.

Дослідників проблеми експлуатації праці має цікавити весь спектр форм і проявів соціально невиправданого відчуження необхідного продукту, що є в суспільстві. З огляду на складні сучасні умови, важким є питання оцінки рівня життя найманих працівників і реальної глибини експлуатації праці.

Турбулентна динаміка процесів формування капіталістичного способу виробництва у поєднанні із системними та перманентними економічними кризами негативно вплинули на новосформований вітчизняний ринок праці, оскільки саме тут найбільш помітно відбувається руйнування будь-якої еквівалентності процесів ринкової реалізації

робочої сили. Тобто *кризове посилення експлуатації праці обумовлено масштабними відхиленнями у співвідношенні попиту та пропозиції на ринку праці*. Обвальне скорочення високотехнологічних робочих місць у промисловості призвело до того, що зростаюча пропозиція кваліфікованої робочої сили в умовах існуючої кон'юнктури на вітчизняному ринку праці не була реалізована, тому знизилась якість трудового потенціалу країни, який почав масово втрачати кваліфікацію.

За умови обмеження попиту на ринку праці нові власники приватизованого суспільного капіталу отримали практично необмежені можливості знижувати до неприпустимого рівня ціну робочої сили. Це скоротило ресурсну базу споживання робочої сили, що забезпечує її відтворення та призводить до деградації трудового потенціалу.

Особливим проявом процесу експлуатації є те, що наймані працівники, які є власниками свого єдиного товару – робочої сили – у *гострій конкуренції між собою за дефіцитні робочі місця починають застосовувати специфічний демпінг, тобто фактично добровільно погоджуються на реалізацію своєї спроможності до певних видів праці на умовах відчуження у них до 70-80% необхідного продукту*, що зумовлює не просто бідність, а злиденність населення, яке працює за новітніми умовами капіталістичного найму.

Одним із проявів експлуатації праці є *перекладання власних проблем вітчизняного капіталу на плечі найманої праці*. Це стосується практичної реалізації тези щодо необхідності забезпечення тісного зв'язку заробітної плати найманих працівників з кінцевими результатами діяльності капіталістичного підприємства або власника-роботодавця. Щодо цього, то зрозуміло, що кінцевий результат виробництва є продуктом діяльності не рядового найманого працівника, а власника, роботодавця та менеджера. Застосування цього принципу в механізмах формування заробітної плати найманих працівників означає перекладання на їхні плечі значної частини тягаря відповідальності за кінцеві результати інтегрованої роботи капіталістичного підприємства. Це відбувається, незважаючи на те, що в умовах відносин ринково-капіталістичної економіки кожний найманий працівник має нести матеріальну відповідальність лише за виконання покладеної на нього нормативно заданої кількості і якості особисто виконаної роботи. Саме її виконання й повинне надавати працівникові право на заробітну плату. Певний зв'язок заробітної плати з кінцевими результатами діяльності підприємства може існувати, але не в спотвореній формі, що нав'язується власниками капіталу в Україні.

До прояву експлуатації, що поєднується із прямою дискримінацією найманої праці в Україні (а це було ще в період, коли держава зберігала за собою статус абсолютного монополіста-роботодавця), *можна віднести тривалу затримку виплати нарахованої заробітної плати, особливо в умовах високої інфляції та гіперінфляції*. За своєю суттю й кінцевими наслідками це явище є економічно руйнівним, соціально небезпечним і суспільно-аморальним. Цей прояв дискримінації

особливо стає нестерпним за відсутності в Україні необхідного механізму індексації доходів, що може згодом, хоча і частково, компенсувати втрати від інфляційного знецінення затриманих до виплати працівникам коштів.

Затримка на певний період виплати нарахованої заробітної плати в Україні, особливо в кризових умовах, стала джерелом додаткового експлуаторського кредитування найманою працею новітніх власників капіталу. Проте навіть і цей специфічний безпроцентний кредитний ресурс не вирішив проблеми інвестиційного нагромадження й забезпечення фінансових потреб розширеного відтворення виробничого капіталу. Як правило, цей ресурс "проїдається" і перетворюється у валютні скарби й особисте майно роботодавців, які стали власниками реального капіталу на засадах приватизації державного майна. Тому для виправлення ситуації необхідно закріпити за заробітною платою переважне юридичне право бути першочерговим платежем (навіть відносно плати за енергоносії й т. п.). Мають бути посилені карні санкції, аж до кримінальної відповідальності, за затримку виплати нарахованої заробітної плати.

До специфічного прояву експлуатації найманих працівників можна віднести приховування від держави реально виплаченої заробітної плати (зарплата у так званих конвертах). Це діяння відбувається в умовах безконтрольності, безвідповідальності та безкарності нових власників капіталу. Наслідком цього злочину, що підлягає покаранню у всіх країнах цивілізованого капіталізму, є зменшення суми виплати єдиного страхового соціального внеску працюючих за наймом до фондів соціального страхування, передусім, до Пенсійного фонду України. Це призведе до прямого відчуження результатів минулої праці, тобто наймані працівники не зможуть отримати, у разі виходу на пенсію, відповідну до їх повних заробітків належну пенсію у вітчизняній системі солідарного державного пенсійного страхування.

Максимізації прибутків новими власниками капіталу в Україні і їх гіпертрофоване прагнення до особистого марнотратного споживання призвели до ситуації прямого "проїдання" ними амортизаційних ресурсів підприємств. Це проявилось у зношеності основних виробничих фондів і створило небезпечні умови виробничої експлуатації праці. Зазначене пов'язано з погіршенням умов праці і абсолютним нехтуванням новими власниками капіталу вимог щодо дотримання необхідної безпеки використання робочої сили. Все це відбувається за умови, коли держава фактично повністю зняла з себе функцію контролю за технікою безпеки на приватному виробництві, що призводить до масового виробничого травматизму, каліцтва та втрати життя робітників.

Експлуатація продовжується і у сфері особистого споживання найманих працівників. Капіталом відпрацьовані до досконалості такі традиційні прийоми вилучення у трудящих значної частини необхідного продукту, як податковий гніт, дорожнеча предметів і послуг першої життєвої необхідності, До цього може бути додана грабіжницька сис-

тема споживчого кредиту під надвисокі відсотки, а також система на-в'язування найманим працівникам штучних потреб на шкоду задово-ленню їхніх насущних потреб у нормальному харчуванні, житлі, рекре-ації, охороні здоров'я тощо. Все це є додатковими джерелами паразитарних за своєю суттю доходів нового класу власників капіталу.

На процес відчуження у трудящих мас в Україні значного обсягу необхідного продукту на користь суспільно-пануючих класів і владних кланів надзвичайно впливає інфляція. Для працюючого за наймом на-селення вона особливо небезпечна за відсутності механізму індексації доходів населення, передусім заробітної плати. *Тобто, коли не діє ме-ханізм автоматичної зміни номінальної величини як мінімальної заро-бітної плати, так і інших соціально-економічних показників та гарантій відповідно до зміни індексу цін за заздалегідь визначеною і юридично регламентованою процедурою.*

Механізм індексації доходів населення більше року діяв в неза-лежній Україні, проте Кабінет Міністрів на чолі з Л. Кучмою ухвалив 9 грудня 1992 р. Декрет № 7-92 "Про тимчасове припинення індек-сації грошових доходів населення" з 1 січня 1993 року. Підготовка Декрету була проведена під патронатом віце-прем'єра з питань еко-номічної реформи В. Пинзеника – і цим нормативним актом була зу-пинена дія Закону Української РСР "Про індексацію грошових доходів населення"².

Підставою для скасування механізму індексації грошових доходів громадян (тобто обов'язкової індексації при перевищенні 5% порогу інфляції як заробітної плати, так і пенсій, стипендій, соціальних виплат та ін.) була ліберально-монетарна догма про те, що в умовах інфляції індексація, *по-перше*, не тільки не захищає доходи громадян, а сама перетворюється на один із чинників розкручування інфляційної спіралі; *по-друге*, вимагає від держави значних коштів, яких немає в бюджеті, і тому неминуче призводить до подальшого збільшення дефіциту дер-жавного бюджету. Проте після відміни індексації доходів громадян ін-фляція споживчих цін в Україні зросла у 1993 р. у 102,6 раза, у 1994 – у 5,1, у 1995 – у 2,86, у 1996 р. – у 1,39 раза.

Основним мотиваційним чинником розкручування інфляційної спіралі (за відсутності масштабних соціальних потрясінь і природно-кліматичних катаклізмів) є інтереси корпоративного капіталу й тих со-ціальних сил, які найбільше заінтересовані в прискореному перероз-поділі на свою користь: 1) об'єктів загальнонаціональної власності (це земля сільськогосподарського призначення і залишки державних підп-риємств); 2) фінансових ресурсів, насамперед бюджету; 3) суспільного продукту, передусім необхідного продукту найманих працівників.

У новітній історії незалежної України упродовж 2015–2017 рр. від-бувся сплеск, коли інфляція перевищила 300% позначку. Реальна межа

² Закон Української РСР "Про індексацію грошових доходів населення". *Закони України*. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. Т. 2. С. 85–88.

зростання рівня інфляції визначається таким станом економіки, коли подальший випуск грошей (фіскальна або кредитна емісія) не надає емітенту та зацікавленим корпоративним спільнотам ані прибутку, ані додаткової економічної влади. Тому подальша не вигідність знецінення національної грошової одиниці для суб'єктів, що від цього отримують вигоду, є природною внутрішньою економічною межею інфляції. Саме тому на зміну масштабної емісії приходить політика запровадження надзвичайних заходів монетарного обмеження, що штучно створює хронічну нестачу грошових коштів в обігу, які необхідні для забезпечення потреб підвищення реального рівня заробітної плати і фінансування як соціальної сфери, так і сфери матеріального виробництва. Нині спостерігається те, що вже втретє за декілька років відбувається процес відновлення реального рівня заробітної плати до аналогічних показників її купівельної спроможності, що фіксувався у 2013 році.

Можна лише гіпотетично оцінювати ті справжні величезні обсяги коштів, що після масштабної інфляції будуть протягом тривалого періоду нееквівалентно відчужені у найманої праці та інших верств населення внаслідок реального знецінення доходів, що формують їх необхідний продукт і які будуть відповідно перерозподілені і привласнені як власниками капіталу, так і іншими пануючими спільнотами (зокрема, банкірською корпорацією, торговельними посередниками тощо).

Досліджуючи прояви сучасної експлуатації праці, недостатньо знати, яку питому вагу новоствореної вартості одержує найманий працівник від економічних організаторів виробництва (власників капіталу). *Важливо також бачити, як функціонує механізм оподатковування доходів фізичних осіб, який обсяг необхідного продукту держава додатково вилучає у найманих працівників через оподаткування їхніх доходів, що забезпечують кінцеве споживання і відповідне відтворення робочої сили.* Це питання потребує всебічної оцінки ефективності соціальних програм, які реалізуються державою за рахунок бюджетної системи перерозподілу податків. Тобто в об'єднанні останні фактори свідчать не тільки про те, яка частина необхідного продукту відчужується державою у працівника, а й куди саме ця відчужена вартість направляється центральними й місцевими органами влади.

Скажімо, якщо нині в Данії або Швеції (де найвищий у світі рівень життя працюючого за наймом населення, притому через бюджет перерозподіляється до 50% доходів) переважає частина відчуженого державою у працюючих необхідного продукту, то він прямо або опосередковано за багатьма каналами повертається до них у різних формах соціальної допомоги, соціального страхування, не говорячи вже про перманентний процес благоустрою повсякденного життя, модернізації міського й комунального господарства, задоволення побутово-культурних, освітянських, рекреаційних потреб тощо. Тобто у цих країнах виникає своєрідний парадокс, коли, з одного боку, зростає питома вага відчуженого у працівників через податкову систему необхідного продукту, а з іншого – рівень їхнього життя не може бути свідченням

високого ступеня експлуатації, оскільки відбувається еквівалентний перерозподіл життєвих благ через фонди суспільного споживання.

Ситуація в Україні у зазначеній царині має абсолютно іншу характеристику (Мандибура, 2018). В Державному бюджеті України на 2020 рік кожна третя гривня буде витрачена не на потреби науки, освіти, охорону здоров'я, а буде кинута на виконання зобов'язань обслуговування і погашення державного боргу перед іноземними кредиторами. П'ята частина бюджетних виплат за державними боргами не є безпосередньо її боргами. Вона утворилась внаслідок забезпечення державою виконання умов гарантування приватно-корпоративних позик вітчизняного капіталу (передусім банків), тягар погашення яких внаслідок збанкрутілої діяльності власників перекладається Урядом на народ України, на трудящі та малозабезпечені верстви населення, що посилює явище відчуження у них значної частини необхідного продукту.

Насамкінець, необхідно привернути увагу до такої проблеми.

За період 2017–2019 рр. влада корпоративно-кланового капіталу в Україні приготувала найманим працівникам та пенсіонерам, ветеранам найманої праці, декілька сюрпризів, що суттєво порушують їхні права. Ці сюрпризи стали активно впроваджуватись в правову систему держави в умовах ліквідації як інституту професійних спілок, так і інституту партій лівого політичного спектра і призвели до ситуації позбавлення необхідного представництва захисту прав та інтересів найманої праці і пенсіонерів у вищому законодавчому органі – Верховній Раді України.

Перший сюрприз – реформування судової системи, внаслідок якого трудящі і пенсіонери будуть економічно неспроможні належним чином відстоювати свої законні права у їхньому юридичному змаганні із корпоративним капіталом. Зазначене пов'язане із упровадженням ринкових відносин у сферу цивільно-правового змагання, що зумовлює високу ціну судово-процедурних послуг. При цьому капітал має можливість покривати судові витрати (послуги адвокатів, судові платежі, збори тощо) за рахунок їх списання на виробничі потреби, тоді як єдиним джерелом оплати судових процедур для найманого робітника є та мізерна заробітна плата, яку в умовах відчуження необхідного продукту виплачує капітал, або відповідна їй жалюгідна пенсія більшості літнього населення України.

Негатив зазначеного буде також посилюватись *другим правовим сюрпризом*, що пов'язаний із скасуванням діючого Трудового кодексу. Ця акція має на меті підміну існуючої системи регулювання соціально-трудових відносин, що забезпечує надійну пріоритетність правового захисту інтересів найманих працівників, на систему цивільно-правових відносин і регламентних норм Цивільного кодексу, відповідно до якого у правових спорах та конфліктах взаємодіють рівноправно-конкуруючі приватні суб'єкти (фізичні та юридичні особи).

Третій сюрприз, що готують ветеранам праці, пенсіонерам, є ліквідація солідарної системи державного пенсійного страхування і пе-

реведення Пенсійного фонду України в правовий статус приватної юридичної особи. Кінцеві наслідки, до яких призведе зазначена реформаторська акція, яку прагнуть провести владні ліберал-монетаристи, можна простежити на прикладах тих плачевних результатів здійснення аналогічних пенсійних реформ в Аргентині, Чилі та ін., що нещодавно апологети видавали за справжнє економічне диво, яке відбулось у системі соціального захисту літнього непрацездатного населення.

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що розвиток сучасної класичної політичної економії потребує від науковців об'єктивного, а не кон'юнктурного, заідеологізованого підходу до аналізу відносин і суперечностей, які виникають між працею й капіталом, основою яких є не узгодженість цілей і методів реалізації особистих інтересів цих головних суб'єктів економічних відносин капіталістичного способу виробництва.

Економічна наука, маючи на меті свій основний пріоритет – підтримку суспільної злагоди, не повинна сприяти тому, що соціально-економічна суперечність не розв'язується, а лише пригнічується та заганняється вглиб. Не потрібно будувати відірвані від реальної практики гіпотетичні теоретичні конструкції та нав'язувати апологетичні ідеології, які здатні лише завуалювати існуючі антагонізми, прикриваючи їх рожевим баченням гармонізації інтересів, зокрема, власників реального, фінансового й людського капіталу, а спираючись на надійний фундамент марксистської класичної політичної економії, її наукову методологію, об'єктивно показати реальні шляхи і можливості оптимального узгодження інтересів праці й капіталу.

Література

1. Богл Д.К. (2011). Битва за душу капитализма. Москва: Изд. Института Гайдара. 424 с.
2. Гриценко А. А. (2016). Реконструктивный економічний розвиток: зміст, основні напрями і вектор соціальної справедливості. *Економічна теорія*. № 4. С. 5–18.
3. Гриценко А. А. (2017). Соціальна справедливість як складова архітектури безпечного економічного розвитку. *Український соціум*. № 4 . С. 9–21.
4. Гриценко А. А. (2017). Архітектура економічної безпеки: монографія. Київ: ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". 224 с.
5. Dunning, T. J. (1860). Trades Unions and strikes. London: Quarterly Reviewer. P. 35–36
6. Де Сото Э. (2004). Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всём остальном мире. Москва: Олимп-бизнес. 272 с.
7. Зингалес Л., Раджан Р. (2004). Спасение капитализма от капиталистов: Скрытые силы финансовых рынков – создание богатства и расширение возможностей. Москва: Институт комплексных стратегических исследований. ТЕИС. 492 с.
8. Кузьмина В. И. (1980). Стандартные бюджеты трудящегося населения США (вопросы методологии и методики). Москва: ЦЭМИ АН СССР. 218 с.

9. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. (1992). Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2 т. Москва: Республика. Т. 1. 399 с.
10. Мандибур В. О. (1998) Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. Київ: Парламентське вид-во. 256 с.
11. Мандибур В. О. (2016) Політико-економічні аспекти диференціації маргінальних станів відтворення населення. *Економічна теорія*. № 3. С. 18–34.
12. Мандибур В., Томчук-Пономаренко Н. (2018). Шляхи забезпечення соціально-економічної справедливості оподаткування доходів населення. *Економічна теорія*. № 3. С. 46–56.
13. Маркс К. (1955–1981). Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн. 1: Процесс производства капитала. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 23. Москва. 907 с.
14. Маркс К. (1955–1981) Капитал. Критика политической экономии. Т. 3. Кн. 3: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 1. Маркс К., Энгельс. Ф. Соч. 2-е изд. Т. 25. Ч 1.
15. Паренти М. (2006). Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США. Москва: Поколение. 416 с.
16. Стиглиц Д. Е. (1998). Економіка державного сектора. Київ: Основи. 854 с.
17. Стиглиц, Д. Э. (2015). Цена неравенства: Чем расслоение общества грозит нашему будущему. Москва: Эксмо. 512 с.
18. Stiglitz J. E. (2004) Evaluating Economic Change. *Daedalus* (Summer). Vol. 133. P. 18–25.
19. Huntington, E. H. (1961). Chairman. The Heller Committee for Research in Social Economics of the University of California.

Надходження до редакції 31.03.2020 р.

References

1. Bogle, J.C. (2011). The battle for the soul of capitalism. Moscow: Izdatelstvo Instituta Gajdara [in Russian].
2. Hrytsenko, A.A. (2016). Reconstructive economic development: contents, guidelines and the vector of social justice. *Ekon. teor. – Economic theory*, 4, 5-18. <https://doi.org/10.15407/etet2016.04.005> [in Russian].
3. Hrytsenko, A.A. (2017). Social justice as a component of the architecture of secure economic development. *Ukr. socium – Ukrainian society*, 4, 9-21 [in Ukrainian].
4. Hrytsenko, A.A. (2017). Architectonics of economic security. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. Dunning, T.J. (1860). Trades Unions and strikes. London: Quarterly Reviewer.
6. Soto, H. de (2004). The riddle of capital. Why capitalism triumphs in the West and is defeated throughout the rest of the world. Moscow: Olimp-biznes [in Russian].
7. Zingales, L., Rajan, R. (2004). Saving Capitalism from the Capitalists: Unleashing the Power of Financial Markets to Create Wealth and Spread Opportunity. Moscow: Institut kompleksnyh strategicheskikh issledovanij. TEIS [in Russian].
8. Kuzmina, V.I. (1980). Standard budgets of the working population of the United States (questions of methodology and methodology). Moscow: CJeMI AN SSSR [in Russian].
9. McConnell, C.R., Brue, S.L. (1992). Economics: Principles, problems and policies: in 2 vol. Moscow: Respublika. Vol. 1 [in Russian].
10. Mandybura, V.O. (1998). The standard of living of the population of Ukraine and the problems of reforming the mechanisms of its regulation. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].

11. Mandybura, V.O. (2016). Political and economic aspects of the differentiation of marginal states of the reproduction of population. *Ekon. teor. – Economic theory*, 3, 18-34. <https://doi.org/10.15407/etet2016.03.018> [in Ukrainian].
12. Mandybura, V., Tomchuk-Ponomarenko, N. (2018). Ways of providing social and economic justice in personal income taxation. *Ekon. teor. – Economic theory*, 3, 46-56. <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.059> [in Ukrainian].
13. Marx, K. (1955–1981). Capital. A Critique of Political Economy. Volume I. Book One: The Process of Production of Capital. Marx, K., Engels, F. Compositions. 2nd ed. Vol. 23. Moscow [in Russian].
14. Marx, K. (1955–1981). Capital: A Critique of Political Economy, Vol. III. Book 3. The Process of Capitalist Production as a Whole. Marx, K., Engels, F. Compositions. 2nd ed. Vol. 25. Part 1. Moscow [in Russian].
15. Parenti, M. (2006). Democracy for the Few is a provocative interpretation of American Government. Moscow: Pokolenie [in Russian].
16. Stiglitz, J.E. (1998). Economics of the public sector. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
17. Stiglitz, J.E. (2015). The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future. Moscow: Jeksmo [in Russian].
18. Stiglitz J.E. (2004). Evaluating Economic Change. *Daedalus* (Summer). Vol. 133. P. 18-25. <https://doi.org/10.1162/0011526041504551>
19. Huntington, E.H. (1961). Chairman. The Heller Committee for Research in Social Economics of the University of California.